

Із наукової спадщини Омеляна Пріцака

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ*

Питання початків та формування української нації тільки недавно було поставлено українською історіографією. Правда, чолові представники нашої історичної науки, як акад. Михайло Грушевський [1, 42], Вячеслав Липинський [2, 42], проф. Степан Томашівський [3, 42], у своїх роботах не могли поминути цього питання, але вони над ним спеціально не задержувалися, трактували його тільки принагідно.

Вперше з цим питанням виступив у 1929 р. проф. Мирон Кордуба у своїй статті п.н. «Найважливіший момент в історії України», де ствердив, що рішачим чинником у творенні української нації було «відірвання північно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх в литовській державі в другій половині XIV ст.» [4, 42].

Стаття проф. Кордуби викликала велике порушення наукових кругів і звернула їх увагу на це важливе питання. Дискусії над проблемами, порушеними проф. Кордубою, було присвячено два засідання (11 і 18 листопада 1930 р.) Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, а звідомлення з цієї дискусії появилася окремою книжкою п.н. «Откоуду есть пошла Руская земля» [5, 42]. Як основний докладчик акад. Ст. Смаль-Стоцький, так і майже всі учасники празької дискусії стали на становищі, що початків української нації треба шукати як не в доісторичну добу, то в Київській державі, що – як подає акад. Смаль-Стоцький – «об'єднала всі ці племена (Полян, Деревлян, Сіверян, Волинян, Тиверців і Угличів [О.П.] в один спільний політичний, а також в один етнічний, культурний і економічний організм, т.зн. дійсно в одну націю в теперішньому того слова значінні. Часу до того на протя-

зі яких 400 літ було досить» [6, 42]. У своїх доказах спиралися дискусанти головню на окремішності української мови, що розвинулась безпосередньо з праслов'янської мови, та на браку якої-небудь спільноти поміж українцями і москалями принайменше до XIII ст. [7, 42].

З іншими думками виступили тільки др. Симон Наріжний та др. Панас Феденко. На думку першого, «коли вже пошукувати за найважливішим моментом у розумінні М. Кордуби і вибрати лише один такий момент, то за такий момент треба... признати 1917 і пізніші роки – момент розвалу російської імперії» [8, 40].

Др. Феденко знову стверджує, що «коли вже пошукувати за «найважливішим моментом» в нашому минулому, то на сам перед не треба переочувати козацької революції 1648 р., яка привела до створення Української Держави й підсилила українську національно-державну традицію взагалі» [9, 40].

Празька дискусія поширилася згодом на сторінки галицької, а навіть і чужої преси, забрали в ній голос і неукраїнські вчені, але в основному не дала вона позитивних вислідів [10, 40]. Вона продовжалася вести в площині ненаукових «догматично-релігійних спорів XVI–XVII ст.» (як її окреслює проф. Кордуба) [11, 41] і, поза особистими нападами на спрчинника дискусії, ствердження шкідливості його тез з педагогічного чи «українського національного становища» та пустого перемелювання в нескінченність, що початків української нації треба шукати в доісторичні часи, до позитивного розв'язання цього важливого питання не причинилася.

Окреме становище зайняв тільки др. Микола Чубатий [12, 41], який старався науково доказати, що процес творен-

* Доповідь читана в Літературно-мистецькому клубі у Львові 25 лютого 1943 р.

** У статті застосована авторська система посилань

ня української нації почався після смерті Ярослава Мудрого і закінчився з моментом утворення Галицько-Волинської держави 1199.

Та проф. Кордуба зостався при своїх поглядах і, не признаючи слушними докази своїх опонентів, обгрунтував науково свою тезу та подав її на VII Міжнародний Конгрес Історичних Наук у Варшаві (1933 р.). Вона і появилася друком п.н. «Die Entstehung der ukrainischen Nation» [13, 41].

Питання почуття національної окремішності українців супроти москалів трактував – поза межами дискусії – польський дослідник історії Чернігівщини XIV–XV ст. др. С.М. Кучинський у брошурі «Czas i miejsce odgraniczenia sis Ukraińców od Moskwiczów» (Варшава, 1937). На його думку, названий процес відбувся у XV ст. на лінії Верхньої Десни, Угри і Оки.

До питання початків української нації повернувся др. М. Андрусак у своїй брошурі «Етапи в розвитку української нації» (Прага, 1941), в якій стоїть в основному на становиську акад. Смаль-Стоцького, але стверджує роль поширення християнства на зник почуття племінної окремішності українських племен.

У 1941 р. появилася в Празі праця проф. В. Щербаківського п.н. «Формація української нації». «Формація» проф. Щербаківського, що викликала гостру оцінку, не позбавлену особистих нападів ректора УВУ, археолога проф. І. Борковського [14, 41], – це тільки передрук літографованого курсу лекцій названого автора, які стосуються до археології і етнології України, а тим самим не розв'язують проблеми, названої в заголовку книги.

Історії формування українського світогляду присвячено останню, окрему сторінку п.н. «Наука-Світогляд» у львівських «Наших днях» і «Краківських Вістях». Появилися там статті спеціалістів окремих ділянок українознавства (проф. І. Крип'якевича, проф. В. Сімовича, др. Р. Єндика, др. М. Смішка, др. М. Шлемкевича, др. І. Гладиловича, інж. В. Мартинця, др. Ю. Липи та ін.), що дають цікавий матеріал, але вони проблеми формування української нації безпосередньо не торкаються.

Щоби представити історію формування української нації, треба перш усього устійнити, що розуміємо під словом «нація» [15, 41].

Що таке нація?

Нація – це спільнота людей, що свідомо живуть тепер почуттям свого спільного зв'язку в минулому і мають ясні політичні цілі на майбутнє, зокрема на свою місію, що їй не кому іншому, а їм власне доведеться виконати. Реальним виявом цієї місії – такого чи іншого формату – держава. При тому треба підкреслити, що расові, релігійні чи мовні моменти відіграють роль далеко не рішальну. Нема ж бо ні одної нації, щоби могла виказатися стисло спільним походженням, одною, без таких чи інших відмін, мовою, щоб, врешті, всі члени її з переконанням визнавали одну тільки релігію. Нація – це витвір інтелекту, витвір духа. Духові моменти відіграють тут роль об'єднувального спільного знаменника. Звичайно, чимале значення має тут і емоційний чинник, але набирає він ваги тільки тоді, коли дістане теоретичне, інтелектуальне обгрунтування.

Історія нації – далеко не тотожня з історією народу, династії чи держави. Коли маємо до діла з т.зв. «національною державою», цебто з державою, що була твором хоч би династичним, але народу, який з часом опанував усі фізичні (племінні) різниці свого етнічного матеріалу і спільними релігійно-духово-економічними гаслами об'єднав цю масу в моноліт, що здібний до політичних діянь, – то тоді, безперечно, історія даного народу є не історією даної нації, – тільки історією формування даної нації. Тим більше у т.зв. недержавних народів – до яких і ми, українці, маємо честь залічуватися – історія нації далеко не покривається з історією держави, в якій цей поневолений народ жив, чи навіть із самою історією цього народу. Бо народ – це лише фізичний матеріал, з якого можна формуватися духовому творові нації. Доки народ не з'ясував собі конкретних духових цілей – він впадає в хомут запрягу того чи іншого сильнішого політичною ясністю сусіда – і або з ним зливається в одне, або,

від нього набравшись досвіду, хоче і сам до своїх політичних цілей доходити.

Отже, доки народ не з'ясував собі конкретно своїх політичних цілей – він не нація. Таким чином, повстання нації обумовлено повстанням самостійних і ясних політично-державних концепцій.

Як же маєтись справа української нації?

Історія застає мешканців українських земель при переходжуванні окремих племінних організацій в територіальні, земельні на засадах сусідства, із своїми органами влади, вічами й князями.

Звичайно, ці земельні організації жили кожна своїм окремим життям, і говорити про якусь загальну, державну організацію цих слов'янських мешканців України не можна. Також суттєвої зміни в цих обставинах не внесло повстання в IX–X ст. т.зв. Київської держави [16, 41]. Т.зв. Руська (Київська) держава, чи «Імперія Руриковичів», – зовсім не місцевий твір. Вона являється яскравим прикладом [варварської] держави норманських грабіжників-завойовників. Норман-Варягів заманила на територію Східної Європи можливість грабунку і торгівлі, бо одне з одним в них тісно перепліталось: в одному місці вони торгували, в другому грабили, а в третьому продавали награблене. З тими цілями Варяги зайняли важніші пункти на річних шляхах, зокрема на Дніпровому т.зв. «Путі з Варяг у Греки» (Новгород, Біле озеро, Ладогу, Ізборськ, Полоцьк, Київ). Саме собою, що вони (Варяги) мусли увійти в якісь відносини з місцевим слов'янським населенням. Та Варягів-Норманів вся державна робота зводилася до полюддів, до «вимучування» (здирання) данини з підбитого слов'янського населення, і то до здирання до скільки вдасться, яке не раз кінчалось вбивством здищика (пр. вбивство Ігоря Древлянами). У внутрішні справи підбитих Слов'ян Варяги не входили, і Слов'яни ще деякий час продовжували бути під владою своїх князків і віч (останній в'ятицький князь Ходота за Володимира Мономаха). Про якусь етнічну одність Варяжської-Київської держави годі говорити. В склад її входять всякі

слов'янські і не слов'янські (меря, чудь, весь і т.д.) племена, які держаться виключно силою оружжя і при першій-ліпшій нагоді відпадають.

Ми не раз підпадаємо під гіпноз великоти території т.зв. Київської держави та забуваємо, що поширення території не йшло тут у парі з освоєнням землі, а, прямо «примучивши» одну територію (зібравши дань), князь шукав другої, де б знову наживився.

Прийняття християнства Володимиром могло почати не тільки процес механічного цементування цього етнографічного конгломерату, а навіть процес психологічного об'єднання. Та ця обставина, що скоро бракло сильної руки, яка змогла б безоглядно опанувати цей великий простір і силою накинати свою систему правління, довела до того, що це діло не завершилося. Вже по Ярославі централізуюча сила норманських завойовників – в міру їх засимілювання з місцевими, слов'янськими децентралізаторськими силами – замінюється дорюриківськими методами слов'янської організації цих земель, цебто повної незалежності окремих племінно-територіальних груп. Цей новий стан офіційно визнав Любецький з'їзд князів у засаді «вотчин».

Настала одна тільки різниця поміж тими добами, добою слов'янською і добою русько-київською: місце родово-територіального, земельного, місцевого начальника-князя зайняв член руського роду Рюрика. І власне це, що цей руський князь, зжившись із своєю землею, думав тільки її категоріями, доводило до тих страшних міжусобиць, яких повна доба так зв. Київської держави нашої історії.

Отже т.зв. Руська, чи Київська, держава Рюриковичів – це не імперія, моноліт, здібний до політичних діянь, а ціла низка окремих племінно-територіальних організацій, земель, як Руська земля (Київщина), Волинська земля, Галицька земля, Суздальська земля, Новгородська земля і т.д.

Взаємовідносини поміж землями – міждержавні (якщо можна термін «держава» прикласти до цих примітивних організацій), ба що більше, часто-густо ворожі,

зацікавлені перш усього своїми окремими місцевими інтересами, своєю окремою політикою. Про якість почуття національної єдності мешканців т.зв. Київської держави теж не доводиться говорити. Горожанин т.зв. Київської держави був повноправний горожанин тільки своєї землі. Поза її межами, цебто в «зарубежі», він уважався «чужеземцем» і був трактований нарівні з яким-небудь чужинцем, ляхом, половчином чи іншим «поганим» «бесерменом». Купці одної землі т.зв. Київської держави в другій землі цієї ж Київської держави підпадали таким самим випадковостям долі і правовій небезпеченості, як і чужинні купці.

В пору «розмирря» поміж землями, як би не страждав народ від голоду, князі взаємно закривали шляхи для хлібної торгівлі. А коли голодуючі вийшли поза межі своєї землі, щасливі їх сусіди (такі ж, як і голодуючі-горожани т.зв. Київської держави) ніяк не стидалися проганяти геть таких «находців».

Міжкняжі і міжземельні відносини т.зв. Київської держави відзначалися надзвичайною дикістю і суворістю. Вирізування полонених, осліплювання або продаж їх, палення міст, святинь, морди дітей та жінок – були на денному порядку.

Зовнішня спільна небезпека для всієї т.зв. Київської держави цілком не об'єднувала князів. Організація протиполовецьких походів ніколи не мала загального характеру, ніколи не виходила поза межі сусідської помочі земель, яким безпосередньо половці загрожували. Інші князі завжди находили собі викрут, мовляв: «ныне, брате, пути не мочно учинити, зане в земле нашей жито не родилось ныне, абы ныне земля своя устеречи» або «далече ны есть ити вниз Днепра, не можемъ: своя земля пусты оставити» [17, 41].

Говорити про якийсь південноруський, чи український, патріотизм Київської чи Галицької земель-держав чи хоч би про почуття спільних інтересів українських земель важко. Небезпека для Києва цілком не цікавила Галич. Ба що більше, в ім'я засади «сусід мого сусіда мій приятель», все скла-

далися союзи Галицького і Суздальського князів проти Києва. Коли згадаємо от хоч би безнастанну боротьбу Чернігівських Ольговичів з Київськими Мономаховичами, з накликуванням на себе половців, або історію гальцько-волинсько-київських взаємин, з осліпленням Василька Ростиславича, вирізуванням полонених та призиванням Поляків і Мадярів, матимемо гарну ілюстрацію цієї «єдності та почуття спільних інтересів українських земель» [18, 41]. У відомому руйнуванні Києва 1169 р., крім суздальців Андрія Боголюбського, беруть активну участь і... чернігівці.

Все-таки було щось, що об'єднувало всю територію т.зв. Київської держави і творило принайменше для чужинців ілюзію руської державної єдності. Цим чинником було поняття «Русь».

Що являла собою «Русь» т.зв. Київської держави?

Це передовсім княжа династія, а радніше княжі династії, які тому, що походили «от рода Руского», руськими князями називалися.

Дальше княжі дружини кожного з членів цих династій і територія, опанована цими руськими династіями, зокрема у протиставленні до територій опанованих іншими не рюриківськими династіями.

Врешті, «Русь» – це Київська митрополія «всея Руси», церковна провінція Царгородського патріарха, що обіймала всю територію т.зв. Київської держави і на якій засідали переважно чужинці-греки, агенти інтересів Візантії.

«Русь» як політична цілість, «Русь» як держава не існувала. Приймавши християнську організацію з Візантії, князі т.зв. Київської держави увійшли в орбіту політично-державних візантійських концепцій, що признавали одну тільки державу одного христоролюбивого «царя і самодержця Ромейів і всіх християн» – візантійського імператора. Правда, бували і стремління до незалежності від Візантії; їх можна добачувати у наданні сучасниками для Володимира і Ярослава хозарського володарського титулу «Каган», у ставленнях деякими князями митрополитів незалежно

від візантійського світу (Ярославом – Іларіона, Ізяславом – Кліма Смолятича), що були зв'язані з ворожим відношенням цих князів супроти Візантії, але ці стремління не стали панівними у психології мешканців т.зв. Київської держави і скоро уступили місце цим візантинифільським концепціям. Руські князі були «архонтами» [19, 41] (стольниками [20, 41]) цього самотнього володаря [21, 42]. Тим-то церква із своїми греками-митрополитами «всєя Руси» цілком не була ідеологом якоїсь одної «всєї Руси» як політичної цілості. Як володаря в ектеніях поминали на першому місці візантійського імператора. Всі церковні і літературні пам'ятки з часів т.зв. Київської держави [22, 42] (літописи, житія, «Слово о полку Ігоревім») достатньо свідчать про це. Вони хоч ганяють князі міжусобиці, але не вбачають, що джерело міжусобиць, власне, у династичній роздробленості; протилежно, династичну і земельну роздробленість уважають за природне явище і князя, хто хотів прийняти «власть Рускую єдине», виклинають та додають йому епітет «Окаянный».

Київський князь, часом називаний «великим князем», крім старшинства в «роді руськім», крім династичної гегемонії, не мав жодної фактичної власті над іншими князями.

Київський «Старший» стіл, крім свого блиску як резиденції митрополита, багатовартової торгівельної станції і слави старого культурного центру, не нав'язував своєму посідачеві ніяких політичних концепцій. Київ чи взагалі «Руська земля» – були тільки предметом заспокоєння пустої амбіції самотніх династій. Для її досягнення «не жаліли князі ні трудів, ні гроша, ні крові підданих, ні самої «Руської землі» [23, 42], яка руйнується до того, що згодом князі, здобувши Київ, волять оставатися у своїй династичній волості. Коли одна з таких волостей Володимир над Клязьмою збагатіла та розбудувалася до того, що сам Київський митрополит переніс там свою резиденцію із поруйнованого Києва, всі блага великокняжого стола спадають на Володимир і він тепер стає предметом зазіхань окремих

руських династій (див. [22, 42]).

Процес витворення політично-державних концепцій у Східній Європі почався тільки у XIII–XV ст., коли на окраїнах Руси повстали і формували свій світогляд дві держави: Regnum (Ducatus) Russie і Великое Московское княжество. Це не випадок, що окраїни, власне, спромоглися на серйозну державну роботу. Зустріч з чужинцями та безнастанні з ними такі чи інші відносини довели до розуміння своєї окремішності принаймні у князів і кращих людей. Та ці обидві державні твори росли, організувалися серед цілком окремих обставин і у своєму розвитку дійшли до цілком різних стадій.

Пригляньмося їм ближче.

Велике московське князівство виступило вперше в кінці XIII ст. з Данилом Олександровичем, отже, вже в часах т.зв. татарської неволі, в часах, коли велика частина Русі, колишньої т.зв. Київської держави, опинилася як складова частина улусу Джучі Золотої Орди. Золота Орда вперше політично об'єднала цю частину Русі. Вперше ці землі почули хоч далеку, але фактичну державну владу, якою була висока рука золотоординського хана «Руського царя Божою милістю». Московські вел. князі, виведавши собі від хана ярлик на Володимирське велике князівство, відчували зміну ситуації. Вже тепер їм не йде пропусту династичну амбіцію старшинства в «роді руськім», а прямо про зміцнення своєї волості і про те, щоб бути своєрідними царськими намісниками на Русі. Вони добувають собі право збирати ханові данину від усіх руських князів, право усмирювання непокірних ханові руських князів, та й взагалі приучуються формам державного життя. Авторитет московського князя скріпився ще тим, що митрополити «всєя Руси» осіли в Москві. Воно й не диво.

Москва ставала найбагатшим містом в Русі, і на неї багато ставили хитрі митрополити, зокрема коли почала занепадати самотня правова християнська держава – Візантія. Дорогою підкупства, лояльності, вислугування ханам-царям московські великі князі забезпечують великокняжий

Володимирський стіл для своєї династії та, наслідуючи титул митрополита, приймають собі титул «великого князя всея Руси» (Іван Калита). Правда, це не значить, щоб вони вже тоді надавали цьому титулові ясних тенденцій збирання руських земель [24, 42], це прямо для відрізнення від інших великих князів, яких число доходило до одинадцяти [25, 42], і для підкреслення окремого становища Москви як осідку митрополита «всея Руси» і «великого князя всея Руси» [26, 42]. Щоби титул «великого князя всея Руси» набрав дійсного значення, треба було ще московським князям перейти понад столітню школу державності, яку їм дала Золота Орда. У XV ст. наступили великі зміни в міжнародній ситуації Східної Європи. Занепали, а що гірше, попали у схизму (Флорентійська Унія) «великі царі, господини і начальники вселенної» – «царі і самодержці Ромеїв і всіх християн» – візантійські імператори, страшили свою потугу і блиск у міжусобицях золотоординські хани «руські царі Божою милістю». Московський в. князь та оточуюче його духовенство рішають, що спадкоємцем обох цих державних ідей являється власне Москва. Вже Василь I заборонив поминати в церковних службах візантійського імператора. Присланого греками митрополита Ізидора Василь II Темний казав закувати за те, що привіз унію. В очах правочинного духовенства московський великий князь «духомъ божественнаго закона распалюемъ возревноваль по Бозе и по св. закону благоверия и утверждаль св. церковь непоколебиму отъ мысленныхъ волкъ, губящихъ веру истиннаго в русей земли возсиявшаго благочестія» [27, 42]. І не диво, що митрополит Йона титулує вже цього Василя II Темного «въ православїи цветущимъ» «православнымъ великимъ самодержавствомъ царемъ русскимъ». І хоч Василь II «только смиренія ради и благочестія... не зовется царемъ» [28, 42]. Наслідник його Іван III остаточно зриває з усякими позорами залежності від Золотої Орди, сам приймає дотепер належний ханам титул царя, а з політичним упадком Візантії приймає її державні емблеми і

творює міф третього Риму (він і жонатий із візантійською принцесою Софією Палеолог). Син його Іван IV Грізний вже складає свою теорію державності і державної влади (славна полемічна переписка його з князем А. Курбським) і, винищивши безоглядно всякі внутрішні протиріччя своєї держави (оприччина), дає підставу для повстання нового партнера міжнародної арени, якого введує дикий реформатор Петро I.

За Дмитра Донського повстав у книжних сферах міф «збирання руських земель». Цей міф, сполучений з державно-політичними концепціями Іванів III і IV, створив політичне кредо московських володарів і їх державних мужів, кредо, що довело до створення «Російской Імперії», кредо, що добре далось взнаки і нашії історії.

Regnum (Ducatus) Russie повстало з об'єднання князем Романом Галицької та Володимирської земель-князівств. Завдяки своєму талантові і здібностям Роман доходить до великого значення так, що розпоряджається великокняжим київським столом. І хоч сам не сідає в Київ, а оставляє його князем «*minorum gentium*», уважає себе спадкоємцем володарів «Руської землі». Користаючи – певне з труднощів Візантійської Імперії (IV Хрестоносний похід) [29, 42], Роман для підкреслення своєї самостійності прибирає титул «самодержца всея Роуси», «царя в Роуской землі». Скоря смерть Романа не дозволила йому витворити і розвинути своєї державно-політичної програми, а малолітність його синів перервала на деякий час самостійне існування об'єднаних Галицько-Володимирських земель, але поняття Русі, яке приніс Роман на ці землі, осталося та перейшло на національне ймення володарів цих земель і їх кращих людей, які, маючи до діла з чужинцями-сусідами (мадяри, хрестоносці, Польща, Литва), відчували свою національну окремішність. Коли ще Володимирко глузував собі з послів руського (київського князя), мовляв «*поеха мужь руский обуимавъ все волости*», коли автор «Слова о полку Іго-

ревім» Ярослава зве тільки «Галицьким Осьмомислом», Данило вже при коронації (по всій правдоподібності) приймає титул «Rex Russie» («Rex Ruthenogum»), літописці Данила, його брата і їх наслідників (т.зв. Галицько-Волинський літопис) вперто називають на кожному кроці галицьку та волинську землі «землею руською».

Хоч земельні назви і надалі ще виступають в титулах володарів Галицької і Володимирської земель, все-таки національні переважають («Dux Iadimirie et dominus Russie», «Sigillum domini Georgi regis Russie», «Dux Iadimiriensis et dominus terre Russie») [30, 42]. Що більше, починаючи від Юрієвичів, володарі цих земель прибирають титул «з Божої ласки», чим ще більше підкреслюють свою суверенність («Dei gracia duces tocius terre Russie Galicie et Lodimirie», «Ex dono Dei natus dux et dominus Russie», «Dei gratia dux et heres Russie»).

Доказом зрозуміння політично-релігійної окремішності цих «Ducum (regum) Russie» не тільки супроти чужих, але і супроти «Русі» є виборення окремої галицької митрополії, коли «митрополити всея Руси» остаточно переселяються в Москву. Так-то знаціоналізувалися володарі Галичини і Володимирії. Націоналізація ця відбулася не без впливу заходу – державна канцелярія перейшла на латинську мову, та з огляду на своєрідні обставини не поширилася поза князя чи його найближчих. Не поширилася тому, що не було тут політично виробленого елемента, якому б поняття народу чи держави було доступне. Бо ці землі не зазнали того блага громадянського виховання і культури, яке давала всьому заході католицька церква та феодална система. Не могли тут, отже, зрости круги політично свідомого і висококультурного духовенства, вельмож, не могли зрости в місцеву систему правління міста, що саме тоді організується на німецькому праві. І держава Regnum (Ducatus) Russie, чи інакше Галицько-Володимирська держава, не розвинулася так, як Велике Московське князівство. Дійшла до стадії націоналізації своїх володарів і скоро перестала

існувати. Звичайно пояснюють її упадок наявністю ворогів-сусідів та фактом вимертя династії. Та хіба це вистачаючі причини для зникнення з лиця історії держави, і то зникнення без жодної майже ірредентичної туги до її відбудови з боку її колишніх горожан? Та ж ворогів мала, має і матиме всяка держава. Династії якраз у цьому ж XIV ст. вимерли теж і в багатьох наших сусідів (Арпади – на Мадярщині, Перемишліди – в Чехії, Пясти – в Польщі), а проте їх держави продовжували існувати далі, а деякі з них (Польща) з новою династією вступили на шлях небувалого розвитку.

Причина упадку Галицько-Володимирської держави – в нерозв'язанні протиріч, які заіснували поміж місцевим примітивним земельно-племінним способом володіння, що його репрезентувало місцеве боярство, та чужим цим землям державним (до речі, примітивно-державним) способом володіння, яке старалися насадити руські князі Романовичі. І тому що жодна з двох сторін не могла поклати одна одної, цебто ані руський князь не з'ясував конкретно політичної концепції свого Regnum Russie і в її ім'я не винищив безоглядно спротив місцевої аристократії, щоби хоч силою накинути їй ту свою концепцію (як це зробили московські князі), ані місцеві вищі верстви, не маючи жодного політичного світогляду, не могли володаря на свій бік переломити (як польські вельможі за Ядвиги-Ягайла), – наслідок такий, що з хвилиною появи tertius gaudens-а не озброєні своєю ідеологією, як бояри, так і духовенство чи міста, отже, ці, що повинні становити підпору держави, державні, круги використовували цю подію до своїх децентричних земельних змагань, що у висліді довело до запрягу у віз нового чинника, що мав яснішу державно-політичну ідеологію. Бо держава була справою тільки князя. Коли його не стало – не стало держави. Передові люди Галицько-Володимирської держави проміняли свою державність за можливість здобути собі такі вигідні привілеї, які добувала собі в ці часи польська аристократія.

Населення українського степу та Київщини, що формально підлягало номінальній зверхності своїх князів, а опісля було втягнене в орбіту впливів *Regnum Russie*, з приходом татарів переходить на татарську службу, стає «татарськими людьми» чи «болохівськими князями», що, орючи татарам «пшеницю і просо», продовжують жити своїми примітивними земельними громадами, яким ідея якої там не було б державності чужа і не зрозуміла.

Так-то спроба витворення державно-політичних концепцій в українських землях у XIII–XIV ст. не увінчалася успіхом [31, 42].

Новий подих політично-державних концепцій принесла на Русь Литва. Литовські кунінгаси, будучи в постійній небезпеці загрози фізичного існування, яку несли їм безкомпромісові обидва хрестоносні ордени, зуміли зорганізувати свої племена та, побачивши нагоду підкріпити свої сили коштом безпанської Русі (татарська зверхність була на цій частині Русі дуже теоретична), скоро почали похід на руські землі. Вже Гедимін займає Білу Русь та до свого титулу «Великий князь Литовський» додає титул «Руський» [32, 42], а Ольгерд ясно формулює гасло збирання руських земель у своїх пам'ятних словах до магістра Тевтонського ордену: «*Omnis Russia ad Letwinas deberet simpliciter pertinere*» [33, 42]. І протягом яких тридцяти років вдається Литовським великим князям об'єднати в своїх руках майже всю Русь (крім нечисельних руських земель, що були в дійсній владі татарських ханів і увійшли в сферу впливів московського великого князя), отже, доконали діла, на яке, крім варягів у X–XI ст., до них ніхто не спромігся. І, здавалося, повстане новий політичний чинник у Східній Європі: Литовсько-Руське велике князівство, якому Литва дасть державно-політичну організацію, а Русь – віру, культуру і книжну канцелярську мову. Та заманення Литви унією Польщею перекреслило таку можливість. Литва входить у спілку з більш політично виробленою Польщею і після деяких спроб спротиву (Витовт, Свидри-

гайло, Михайло Глинський) та інших перипетій в Люблинській унії вливається в форми польської державної концепції і не тільки не надає Русі державних форм, але і сама стає в дійсності польською провінцією. Одиноким пам'яткою колишньої суверенності остане те, що в титулі польського короля є теж титул «Великий князь Литовський, Руський, Жомойтський» і т.д.

Та на дорозі Польщі станула Москва, яка, укріпившись внутрішньо і витворивши свою ясну політично-державну концепцію, вирушила в похід збирати руські землі. Між цими двома державами, політичними ідеологіями мусіло дійти до зудару. І дійсно, дальші століття історії Східної Європи – це в основному боротьба Москви і Польщі за руські землі, боротьба, в якій цим руським землям доводиться відігравати роль більше або менше другорядну.

Перебування великої частини Русі (всіх українських і білоруських земель) в рамках однієї держави (польської), підлягання їй таким самим культурним і економічним впливам, без сумніву, причинилося до психологічного зуніфікування вищих верств населення цих земель. Але брак державних традицій доводить до того, що нащадки руських князів, їх дружинників і бояр, тих дійсних княжих кондотієрів, не витворюють свого політичного світогляду, а з честю стверджують, що «*Lubo re krwi starozytnej ruskiej idos, jednak Rzplitej służyć wismie będą, jak puvodkowie ich dawniej wiernie służyli Rusi*» (Кисіль) [34, 42]. І тут саме треба шукати генези того прокляття нашого минулого, яким була формула «*gente Ruthenus – natione Polonus*», що задержалася і по сьогодні, хоч в іншій редакції, у наших зазбручанських братів, «*gente Ukrainus – natione Sovietus*» (читай: «*Roessus*»). Цього стану не змінили і релігійні чи економічні переслідування, яких доводилося зазнати нащадкам княжої чи боярської Русі зі сторони безкомпромісової політично-релігійної концепції держави польської верхівки. Правда, відбувся тоді великий рух мобілізації «Русі», людей «русської мови» чи «русської віри» (братства), в обороні своїх zagrożених по-

зицій (Унія), рух, що загально окреслюється ім'ям культурно-національного відродження XVI–XVII ст., але цей рух завдяки бракові ясної політичної концепції не витворив свого національного світогляду, тільки або йшов по лінії цілковитого легітимізму і випрошування ласки дорогою безкорисних і без ніяких результатів переконувальності про кривду «*narodu Ruskiego religii greckiej posłuszeństwa woschodniego*» [35, 42], вірних підданих короля і таких же, як і самі поляки, польських державних патріотів, або кінчалось побожним зітханням у сторону Москви, що мала – як би не було – спільне поняття «Русі» – руську православну віру, руського – бо із роду Рюрика – великого князя чи царя, врешті, яка витворила ясну і, здавалося, очевидну й безсумнівну ідею «всея Руси».

Це останнє дуже на нас помстилося. Коли наші вчені, творці відродження в XVII ст. нашої культури, починають відкривати, хто вони, чиїх батьків, то попадають у плутанину магії цієї Русі. Не діставши жодної ясної, живої державної традиції, наші книжники поринають у книжні джерела – звичайно не свійські, вони затратилися серед хуртовин – по більшій часті з чужими ідеями і тенденціями, – та підсвідомо стають на службу чужій справі. І так, вони, базуючись на чисто книжній термінології, що її витворила грецька ментальність, коли треба було патріархам усправедливити існування двох окремих митрополій на Русі (Володимира н. Кл. і Галича) і вони (патріархи) надали назву «Малої Русі» (μικρά Ρωσσία) для властивої митрополії, цебто Галича, назву «Великої Русі» (μεγάλη Ρωσσία) – для колонії, цебто Володимира, – отже, базуючись на цій чужій книжній термінології, наші книжники витворили ідею «малої» і «великої» Русі, яку спритно підхопили великими названі наші північні сусіди, запрягли її у віз своєї всеруської політично-державної концепції, [вже успіли її витворити] і по сьогодні жонглюють нею перед цілим світом і перед нами, нащадками цих книжників.

XVII–XVIII ст. історії України окреслюється звичайно часами Козацької держави.

Заки розглянемо ближче значення цієї держави для розвитку української державної ідеї, а разом з цим для з'ясування впливу її на свідому формацію українського національного організму, з'ясуємо собі, звідкіля взялася і що, властиво, собою являла українська козащина.

Зорганізування хижого напівкочовничого Кримського ханату, що, скріпивши свої позиції зайняттям становища васала нової європейської потуги – Османської імперії, – увійшов у систему ворогів Польсько-Литовської держави та нещадно спустошив далекі від центру цієї держави і спроможності її ними дійсно правити чи їх боронити українські землі, як і перехід українських земель по Люблинській унії в склад Польщі, яка, добувши доступ до Балтики, рішила використати блага родючого і, властиво, – на її думку, – безпанського дикого українського степу та почала посилену колонізацію, а разом з тим закріпачення досі вільного населення тих просторів, довели до того, що добичництво чи інше ухідництво, це відвічне побутове явище українських степів (згадати б «поршан» часів Володимира Великого, «курян» – «Слова о полку Ігоревім», «бродників», «берладників» чи інших «вигонців галицьких» наших літописів), явище, що повстало на тлі боротьби осілого хліборобського населення з кочевиками, почало в XVI ст. приймати організовані форми і як «запорожське», чи «низове», військо, як суспільна козацька верства виступило на дієву арену на переломі XVI до XVII ст.

Козащина України – як і інша (назва «козак» тюркська) – з початку це організація здобичників, хоч з перевагою українського елемента, але не маюча виразної національної закрески. Терен її діяння – пограничні «замки»: Канів, Брацлав, Черкаси, Київ, врешті Дніпрові пороги. Вона неоднотипна. Коли поминемо всякі припадкові здобичницько-ухідницькі елементи, що промишляли на свою руку та прозивали себе козаками, то козащина України розподілялася на дві основні групи.

Перша – це «замкова козащина», чи, як опісля звалася, «городова», «реєстрова», –

рух соціального характеру, викликаний потребою оборони кордонів і земель перед кочовиками, що, витворивши ілюзію своїх особливих вольностей у зв'язку з її деякими імунітетами, які дістала як окрема військова формація за поміч Польщі в її війнах (проти Татарів, Турків, Шведів, Москалів), почала цілу низку повстань в обороні цих вольностей.

Друга – це «Військо Запорозьке», душа, резервуар, а zarazом і школа цієї першої козащини, яка, зорганізувавшись на принципах воєнного ордену на своїх Січах, витворила в себе – користуючись цілковитою свободою на теренах, де ніяка влада не сягала, – ідеологію кондотієрства, цебто служби тому володареві, хто їх найме. Відносини поміж обома козащинами бували різні, доходило до розриву і створення двох окремих організацій зі своїми окремими «старшими», чи, як їх часом врочисто називали, «гетьманами». Та перевага була на стороні Запорозжя (воно і всій українській козащині надало назву «Війська Запорозького»). Значення Запорозжя скріплялося його незалежним становищем, а це давало змогу азилу козацьким масам, яких витворили часті війни Польщі і яким після закінчення кожної війни загрожувала декозакізація, рівнозначна з поверненням у кріпацтво; бо рамки реестру були дуже обмежені.

Питанням дня для української козащини були ще походи на татарсько-турецькі землі, зокрема морські, та вмішування в молдавсько-волоські інтриги, що давали їй змогу виладувати надмір енергії та запевнювати добичу. Однак такі екскурсії козаків були звичайно спричинниками порушення польсько-турецької згоди і стягали на себе карні експедиції польської влади.

Націоналізація української козащини, цебто зв'язання її з інтересами населення українських земель відбулося тільки згодом. Прикладом цієї націоналізації – вписання в члени Київського Богоявленського братства гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного з усім Військом Запорозьким та щораз частіше вмішування Війська Запорозького, дотепер у справах віри ін-

диферентного, до боротьби «зацного» народу руського за свою віру з польськими католицькими кругами. Вершком заслуги козаків на цьому полі була віднова української православної єрархії, цебто революційне, під охороною козаків, поставлення патріархом Феофаном митрополита і п'ятох єпископів. Церковні круги оцінили вартість свого нового союзника та почали в козаках бачити не тільки захисників руської віри, але прямих нащадків княжої Русі. Коли новопоставленим владикам закинули польські круги агітацію серед козаків, вони у своєму меморіалі заявили: «Се ж бо (козаки) те племя славного народу руського, з насіння яфетового, що воювало грецьке цїсарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега монарха руського своїх моноксілах по морю й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира святого монарха руського воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали і по сей день в сій вірі родяться, хрестяться і живуть». І їх не треба було, на думку владик, аж агітувати; їх прямо дух святий натхнув до виступу в обороні святої віри [36, 42]. Отже, козащина дістає від тих книжно-релігійних кіл галерею предків, дістає своєрідну теоретичну підставу, яку пізніше вже козацькі літописці поширять на Козарів, «древнейшого рода скифска, идушаго отъ племени перваго Афетового сына Гомера» (Грабянка, 1710), чи на інших мешканців Казахстану – Костянтина Порфірородного. Ці міркування, хоч створені *ad hoc* і *ex post*, могли б – якщо б були ясніші – відіграти чималу роль у витворенні українського державно-політичного світогляду, але, на жаль, наші вчені і духовні круги не уявляли собі ясно ідеї окремішності Козако-русської, чи Малоросійської, нації. Не витворили вони в себе і не передали в козащину віри в те, що вони (козацька нація) як самостійний політичний чинник може і мусить відіграти окрему роль. Протівно, своїми книжними генеалогічно-релігійними ідеями

Малої і Великої Росії заплутували ясність політичної думки. І так, коли по відновленні православної єрархії та взагалі по відродженні релігійно-культурного життя кружок митрополита Йова Борецького почав творити свою політичну орієнтацію, концепцію союзу православних володарів, офіційно проти Османської імперії, а в дійсності проти Польщі і католицького світу, то підставою її не була козацька сила, завдяки якій ця православна єрархія була відновлена, а більш ефективніша висока рука московського православного царя, государя всея Руси. В своєму листі до царя ігумен Ісая Копинський (1622) стверджує, що «не имамамы къ кому прибегнути: царей и князей и боярьъ благочестивыхъ не имамамы – все отступницы отъ благочестивые веры нашей: едины Ляхи, вторыи унеаты, третий сынове еретичестий» [37, 43]. А сам митрополит Йов вислав вже посольство в Москву на чолі з луцьким владикою Борисковичем, в якому недвозначно пропонує піддати Україну під московську зверхність. В акті про це цікаве посольство читаємо таке. Єпископ Ісакій Борискович «билъ челомъ, чтоб его челобите до государя и до святейшаго патріярха донесли, – что у них та мысль крепка, что они все государскою милости ради и под государскою рукою быть хотять, и о томъ советовав меж собою будут, а ныне боятця того, любо на них Поляки наступят вскорѣ и им кроме государевой милости негде детца: все в то время – митрополит и єпископи и войско запорожское – прибегнуть ко государскою милости и поедут на государское имя и государю бы ихъ пожаловаль, отринуть не велель, а им кроме государя детца негде» [38, 43].

Серед таких обставин не з'ясування українськими провідними кругами свого світогляду мало місце повстання Богдана Хмельницького. Успіхи цього повстання, піднятого, як і попередні козацькі повстання, головно з соціальними, а не політичними цілями, і нові виднокруги, які розгорталися перед побідним козацьким військом, рішуче заскочили самого гетьмана. Овації «всього Київа» на чолі з єрусалимським

патріархом Паїсієм, київським митрополитом Косовим в супроводі численного духовенства всієї Академії, великого почоту, возвеличання Хмельницького «Мойсеєм спасителем, збавителем і свободителем народу руського з неволі ляхцької, Богом даним – тому й Богданом названим» [39, 43], довгі конференції Хмельницького з Київськими кругами, зокрема з патріархом Паїсієм, який, поблагословивши Богдана на боротьбу з ляхами, заохочував його до рішучого розриву з Польщею та представляв йому плани ліги православних володарів, – довели до великої внутрішньої переміни гетьмана. «Я вже доказав, чоґо не думав зразу, і докажу далі, що задумав. Вибу з ляхцької неволі нарид руський весь! Перше я за свою шкоду і кривду воював – тепер буду воювати за нашу православну віру!» – заявляє гетьман Киселеві [40, 43].

Розрив з Польщею наступив, настала нова доба історії України. Почалося творення нового організму, який звичайно окреслюється ім'ям Козацької держави XVII–XVIII ст.

Хмельниччина захопила сливе всі верстви населення України, які, хоч згідно боролися проти Польщі, по закінченні боротьби виявили розбіжність поглядів, зокрема на справу державного будівництва в Україні. Основних повстало дві ідеї – шляхетська ідея «руського князівства», що нав'язувала до старих княжих часів і виявляла зародки державної думки, і козацька, кондотієрська ідея «Війська Запорозького». Обидві ці ідеї були собі суперечні [41, 43]. Спочатку держава Богдана Хмельницького мала характер диктатури козацтва, і ідея «Війська Запорозького» стала за офіційну формулу цієї держави. Та примітивна військово-запорозька система володіння, якої рамки ніяк вже не вміщали ширшої державної концепції, застала гетьмана поробити значні поправки в цій системі, що позначилися посиленням влади гетьмана (залишення скликувати Генеральну Раду, присвоєння гетьманом права назначати полковників і т.д.), його династичними комбінаціями (молдавська сватьба Тиміша) та пробою встановити ді-

дичне гетьманство [42, 43]. Так само процес економічного зближення козацької старшини і української шляхти, завершений реституцією шляхетського землеволодіння і визначною участю видніших представників шляхти в Чигиринському уряді, спричинився до спроб компромісу ідеї «князівства руського» з ідеєю «Війська Запорозького». Так зв. шведські проекти 1655–1656 рр. створюють формулу Запорозького князівства «волного и удельного стата подь обороною і голдемь королей и государствъ свейскихъ и полскихъ». Володар цієї держави мав добути титул князя Київського та Чернігівського й Гетьмана Війська Запорозького, на правах курфюрста бранденбурського і герцога Курляндського [43, 43]. Та остаточно цієї першорядної справи гетьман не вирішив, за браком ясних державних традицій і за браком рішучості окреслити своє становище як володаря. Хоч, було, часами стверджував, що «правда то, що я лихий, малий чоловік, але мені то Бог дав, що я єсьм єдиновладцем і самодержцем руським» [44, 43], не рішився зорганізувати «монархії руської» (як про це тривожно розповідали собі польські круги) [45, 43], не устійнив назви своїй державі, не устійнив титулу володаря цієї держави та не з'ясував політично-державних завдань своєму творові [46, 43]. Класичні слова Хмельницького на Переяславській раді «не можна нам більше жити без царя» найкраще доказують, якою далекою була йому ідея творити самостійну державу.

Державною формою осталася надалі і кондотієрська ідея «гетьмана (володаря імярек) Війська Запорозького». Політично-державними гаслами осталися гасла боротьби за православну віру. Наскільки вони вже не доростали до завдань дня, показала найближча майбутність. Коли в ім'я боротьби за визволення з-під Польщі руських земель Богдан Хмельницький піддався під протекторат православного восточного московського царя, цар радо взявся визволяти ці землі, але не на те, щоби наділити гетьмана «державою більшою, чим вона була за королів польських

і своїх князів руських», яку думав гетьман і його дипломати, але на те, щоб самому собі «государю всея Руси» ці землі дістати, щоб доконати об'єднання Малоросії з Великоросією, яке, впрочім, ідеологічно і так київські круги – як ми вище бачили – підготували. І цар Олексій Михайлович заміняє свій неконкретний титул «государя всея Руси» на реальний титул «всея великія и малыя и белыя Росіи самодержця», «самодержця московскаго, кіевскаго... великаго князя, смоленскаго, волинскаго, подольскаго, витебскаго, мстиславскаго» і т.д. [47, 43].

Ця наявна крадіж титулів, що в тодішньому розумінні була рівнозначна з крадіжкою прав на землі, названі в титулах, звернула на себе увагу тодішнього політичного світу. Шведські дипломати перестерігали гетьмана перед наслідками цієї крадіжжі, але безуспішно [48, 43].

Тим часом цар Олексій Михайлович пішов далі. Коли побачив, «що побільшити московську державу коштом Польщі можна далеко легше переговорами і торгами з самими поляками, чим піддержуванням проти них війною хоч і «одновірних», але непевних «Черкасів», – скоро забув про дані гетьманові обітниці і поспішив заключити вигідний для себе мир з Польщею у Вільні (1656), ігноруючи козаків та їхні інтереси [49, 43]. Відтепер справа козацької держави перестала існувати як міжнародна проблема, стала вона внутрішньою справою Москви, Польщі, Туреччини, які, не питаючися волі мешканців України, вирішують справу України згідно зі своїми інтересами, ділять територію України поміж себе на Правобічну і Лівобічну, наставляють кожен на своїй Україні свого ставленника гетьмана, поки не доведуть до вигідного їм винищення Правобічної і цілковитого піддання Москві Лівобічної України.

Зроджені революцією Хмельницького ідеї державного будівництва України, ідея Князівства Руського, ідея Війська Запорозького та різні варіанти тих ідей продовжують боротися і тепер в обставинах чужого впливу в Україні. Боротьба подвій-

на: з одної сторони – боротьба кругів одної ідеї в ім'я визволення України від чужого панування, з другої сторони – використання загроженим сусідом кругів противної ідеї для побороення цієї небезпеки.

Рішуче перемогла ідея Руського Князівства за шляхетської гегемонії Виговського, в його Великім Князівстві Руськім, федеративній частині троєдиної Польсько-Литовсько-Руської Річипосполитої. Однак при несприятливих міжнародних обставинах ця ідея не запанувала. Виникла горожанська війна, в якій, добувши собі підтримку Москви, перемогла козацька ідея Війська Запорозького.

В часах Руїни завмирає ідея Руського Князівства у зв'язку з винищенням її носіїв – шляхти чернею. Поворот до кримсько-турецької орієнтації Дорошенка націхований теж цілковитою перевагою ідеї Війська Запорозького. Правда, ця орієнтація відновить опісля колись шляхетську ідею Руського Князівства, але тільки по формі. І ця ідея, позбавлена своєї соціальної бази, стане мандрівною ідеєю, знярядям турецько-татарської політики. Вона яскраво засвідчена в організації «Князівства Малої Росії і України» Юрасеві Хмельниченкові. Пробу формального полагодження обох ідей в татарській редакції бачимо в «Княжестві (Государстві) Малоросійськім» чи «Княжестві (выделним) Киевским і Черниговским со всем Войском Запорозькимъ і народомъ Малоросійскимъ» договору Петра Іваненка (Петрика) з Кримом (1692) [50, 43].

Відродження шляхетсько-старшинської верстви за Самойловича довело до відновлення ідеї Князівства Руського в часах гетьманування Мазепи.

Вона проявляється в «пунктах» Коцела-Миклашевського (1703), які націховані ідеями Гадяцької Унії (Волность украинская будет таковая, какова Речь Посполитая Коронная і Литовская, и таковая ж будет Речь Посполитая третия Украинская) – 6-та точка цих «пунктів») [51, 43], в зацікавленні самого Мазепи, генеральної старшини та полковників пактами «Комиссії Гадяцької» в 1707 р., врешті, у статтях шведсько-

українського договору 1708 р.

Полтавський погром зруйнував ідею Князівства Руського. Орликова бендерська конституція 1710 р., договір з Карлом XII та договір з Кримом 1711 р. ствердили остаточну перемогу ідеї Війська Запорозького в еміграційних кругах. Так само, підперта Москвою, ця ідея – правда, вже з іншим змістом – перемогла в Україні, де, до речі, репресії Петра І довели до заникнення всякої самостійної політичної думки. Повстала там політична ідея «Малоросії», автономної частини Всеросійської імперії. Представники цієї ідеї, хоч і дорожили своїми правами та автономією, ясної своєї політичної концепції не мали і годили свій локальний патріотизм із загальноросійським.

Так-то ідея козацької державності не була дефінітивно сформульована. Коли до цього моменту додати нерозв'язання соціального питання козацькою державою – стане нам ясно, чому козацька державність показалася по суті нетривка і не надто популярна. Приступлення шляхетського стану до революції Б. Хмельницького і гегемонія козацької верстви в новій державі у своїй еволюції допровадили не до здійснення мрій мас, свободи, означення, але до повстання автономної держави – Гетьманщини, яка поволі стала копією польської Річипосполитої. Козацька старшина стала магнатами-землевласниками, а народ, що повстав з ідеєю свободи, виграв тільки це, що польських панів замінили своїми. Не диво, що народ, чернь, попадає в сіті протигетьманської і протистаршинської агітації і стає послухним знярядям московських провокаторів (прим. в часах повстання Мазепи) і творить легенду про доброго православного царя та злих панів, козацьку старшину з гетьманами. За свого легального володаря уважає не гетьманів, а московського царя. «На зміну вірності польським королям прийшла відданість Романовим» [52, 43].

Не витворення ясної політичної світоглядю правлячих верств козацької держави, духовенства та козацької старшини довели до їх денационалізації. Ідеологічно

звихнене, запутане в Русях наше духовенство, заманене реальною силою царя «государя великыя и малыя Росіи», стає творцем нової російської культури. Немаючи ясної політичної концепції старшина за ідеал свого поступування вважає за безпечення своїх маєтностей, і то вже не тільки у гетьмана, а в першу чергу у вищій інстанції, у царя. А коли зі скасуванням гетьманату проби відновити Гетьманщину не вдалися, старшина переходить на малоросійське дворянство, стає на службу Російської імперії, заховуючи лише деякий локальний сентимент до своєї Малоросійської ближчої батьківщини та її минулого.

Коли оцінювати значення козацької держави для розвитку української державної ідеї, а разом з цим вплив її на свідоме формування української нації, то доведеться ствердити, що безпосередньо козацька держава мало причинилася до з'ясування і вирішення названих проблем. Зате велике, дотепер ще ніколи не пережите порушення мас, яке вона викликала, спричинило велике «піднесення самопочуття індивідуального і колективного», яким маси жили віками. І це піднесення, діставши теоретичне обґрунтування, довело згодом до заіснування свідомої української нації [53, 43].

Козацька держава була останньою пробою створити державу українськими силами на українських землях аж до 1917 р.

Коли приглянутися всім цим місцевим державним творам українських земель, цебто окремим землям-князівствам т.зв. Київської держави, Галицько-Волинській державі Regnum (Ducatus) Russie, Козацькій державі «Війська Запорозького», то побачимо, що поміж ними заходить багато спільних ціх.

Кожна з них обіймала лише частину української території, отже, не мала всеукраїнського характеру.

Кожна з них була твором в основному одної верстви, отже, не мала всенародного характеру.

Кожна з цих держав не витворила ясної політичної ідеології, отже, не могла бути притягуючим чинником для чужих, не могла оставити ясних традицій чи ірреден-

тичних змагань для своїх.

Всі ці держави зв'язані з поняттям «Русі» в такій чи іншій редакції. При тому у всіх цих державах поняття «Русі» не дійшло до політично-державного розуміння цього поняття, а осталося в сфері географічній, релігійній, мовній, династичній, культурній чи племінній.

У своїй сумі існування всіх цих держав українських земель довело до витворення «Русі», зовнішньої поволоки цих держав, своєрідної культурно-релігійної сфери, не маючи жодної політично-ідеологічної бази, з першою політичною катастрофою даної своєї держави «емігрує» поза межі української племінної спільноти до переможного чужого політичного центру та віддає йому свої сили.

У своїй сумі це доводить до заіснування парадоксального – здавалось би – явища: на Русі не стало Русі. Після існування на українських землях кількох руських держав не остало там жодного сліду Русі, національна чи хоч би племінна назва «Русин» там не збереглася. (Залишення племінної назви «русин» на ЗУ викликане специфічними місцевими обставинами, про які нижче).

У своїй сумі це доводить до того, що населення українських земель, пробудившись до державно-політичної діяльності, не зв'язує себе з якою там не було б Руссю, а творить нову політично-державну ідею, ідею України.

Отже, всі ці держави українських земель безпосередньо на розвиток української державно-політичної ідеї, а разом з цим на формування свідомої української нації не вплинули.

Коли родиться українська політично-державна ідея?

Насамперед кілька слів про саму назву «Україна».

Слово «Україна» в старих українських пам'ятках, як Київський та Галицько-Волинський літописи, уживається в загальнім значенні пограничної землі. В XVI ст. назва «Україна» спеціалізується для Середнього Подніпров'я і з часом стає не тільки технічним виразом, але і власним

іменем для осередно-полудневих українських земель, для Середнього Подніпров'я і Середнього Побожжя [54, 43].

І в XVII ст. мешканців цієї території називають українцями. Відомий Мелетій Смотрицький у своїй «Verificasii» вчисляє такі руські племена польської держави: Волинці, Підгіряни, Підлясці, Поліщуки, Подільці, Нижовці, Українці, Біло Руси, Чорно Руси і т.д. [55, 43].

Тому що Середнє Подніпров'я – Україна стала згодом центром української козаччини, цю козаччину почали звати українною чи українською у відрізненні від донської чи іншої козаччини.

Назва Україна згодом і зрослася з українськими козаками. Вони почали звати Україну своєю «маткою», «отчизною», а деякі гетьмани, а навіть полковники Війська Запорозького починають титулувати себе «опікунами всієї України» («Карп Павлович Скидан, полковник війська й.кор.мил. Запорозького, старший на всій Україні і на Задніпровю», «Карп Скидан, полковник і опікун всеї України, війська й.к.м. Запорозького... 1637») [56, 44].

Плутанина, що її ввели книжні круги із назвами Росія, Малоросія і т.д., довела до того, що гетьмани Війська Запорозького хоч уважають себе гетьманами України, то себе і свій народ не мають за українців, а прямо за росіян чи малоросів. «Для общаго добра матки моеї отчизны бедной Украины, всего войска Запорозьскаго и народу Малороссійскаго» – ось програма діяльності кращих гетьманів (Мазепа).

В міру поширення козаччини і козацького руху поширилося поняття України на всі ці землі, обняті козацьким рухом. «Україна Terra Cosacorum» західних авторів – це не сама назва землі, але і окреслення відношення землі до народу, що її замешкував. Таке розуміння України продісталось і в маси. Народні маси, ідеалізуючи боротьбу Богдана Хмельницького з польськими панами, жили тугою за цією Україною, країною козацької свободи, зокрема в тяжкі роки своєї соціальної неволі, та зв'язували з нею свою надію.

Упадок Гетьманщини зродив серед де-

яких освічених її кругів тугу за цією «Малоросійською» державою, що проявлялася в цілій низці «Описаній» чи літописних праць. І хоча деякі з цих писань надхнені місцевим «руським» чи «малоросійським» патріотизмом, однак не ставлять вони жодних політично-державних завдань.

Синтезою цієї малоросійської чи руської книжної мудрості про наші землі (яку репрезентувала славна «Исторія Русовъ или Малой Россіи») і цього народного розуміння України та геніальним розвиненням їх і оформленням в політично-державну концепцію являється «Кобзар» пророка України Тараса Шевченка.

Тарас Шевченко вперше поставив ясно проблему українства, і то в цілій її величині. Він, власне, сірій, безіменній, підкреслюю – безіменній, бо кількоіменність хіба доказ безіменності, етнографічній масі надав одне, всім спільне ймення – Українці. Зв'язав їх спільним ідеалом, і то вже не ідеалом кондотієрства, але політичним ідеалом вільної, незалежної України. Виказав, що ворогом українства є не тільки католицька Польща у минулому, але на тепер чи не більшим одновірною, православною Росією. Дав, врешті, Шевченко своїм духовим дітям «свій Заповіт», що зобов'язував до боротьби за самостійність України:

...вставайте,

Кайдани порвіте

Та вражою злою кров'ю

Волю окропіте! –

ось чого вимагає Шевченко від своїх дітей. Таких слів до «Кобзаря» Шевченка в Україні ще не чували. Тим-то сміло можемо сказати, що «Кобзар» Шевченка – це народина свідомої української державно-політичної думки. Тим-то сміло можемо ствердити, що свідомою формацією української нації датується, власне, від появи «Кобзаря». Не будь «Кобзаря» – населення українських земель надалі б остало масою без імення, масою, що – як каже не хто інший, а сам Костомаров у своїх «двух-русскихъ народностяхъ» – хоч мала багато «народнихъ названій», то «правду сказати, ни одного не было вполне удолетворительнаго, можетъ быть потому,

что сознание своенародности не вполне выработалось. Въ XVII веке являлись названия: Украина, Малороссия, Гетманщина, – названия эти невольно сделались теперь архаизмами, ибо ни то, ни другое, ни третье не обнимало сферы всего народа, а означало только местныя и временныя явления его истории. Выдуманное въ последнее время название Южноруссовъ остается пока книжнымъ, если не навсегда останется такимъ, потому-что, даже по своему сложному виду, как-то неусвоительно для обыденной речи...» [57, 44].

Українська політично-державна ідея вже кинута; та вона поки що в сфері теорії. В житті переводиться тільки згодом.

Як ми вже вище подали, по упадку Гетьманщини українська козацька старшина зуміла знайти собі *modus vivendi* в нових обставинах: стала «малоросійськимъ дворянствомъ», отже, одним з правлячих класів Російської імперії і перейшла на всеросійську політичну рацію, заховуючи сентимент до деяких особливостей малоросійського побуту та старовинностей. Інші верстви «старой Малороссіи» (зокрема міщанство), будши другорядними горожанами козацької держави, ще скоріше переключилися на російську державну орієнтацію.

Західні ідеї французької революції, соціалізм, романтизм, по-специфічному прийняв цей особливий народ. Залежно від відваги і темпераменту своїх носіїв повстали дві течії: Українофільство і демократично-соціалістичні рухи.

Українофільство (теж назва!), зроджене романтично-всеслов'янським рухом, була течія, що цуралася всякої політики в ім'я культурно-просвітньої праці серед народу.

Демократично-соціалістичні рухи в Україні цуралися знову всякої національної одежі в ім'я всесвітніх чи принайменше всеросійських ідеалів. Бо ж чи час – на їх думку – було займатися дрібницями, коли всесвітньої ваги проблеми вирішувалися? Такий стан в осередніх і східних українських землях протривав усе XIX ст. [58, 44]. Не тільки політична діяльність Шевченка і його друзів (Кирило-Методіївське

братство), що, до речі, була ще дуже примітивна та потопала у всеслов'янських гаслах, але і самі політично зрілі твори Шевченка не змінили стану справи.

Українофіли по-своєму толкували Шевченкового «Кобзаря». Боючися царських репресій, закривали вони політично-державні гасла «Кобзаря», зокрема відношення його до Росії. З борця-революціонера, з апостола нової віри – зробили вони з Шевченка, ці Костомарови, Куліші і т.д., у своїй критиці лояльного апостола міжнародного братства, невинного соловейка романтичного минулого України чи співця кріпацької долі.

Що знову торкається демократів-революціонерів, то вони не понижували себе до того, щоби займатися якоюсь провінційною книгою та її реакційними гаслами. Серед таких обставин виникла діяльність Михайла Драгоманова. Можна по-різному підходити до постаті Драгоманова і його діяльності, але незаперечні є такі істини:

1) Драгоманов уперше переводить в практику Шевченкові ідеї, спрямувавши український рух на політичні рейки. Він на кожному кроці доказує, що всяке українство, яке цурається політики, і всякий політичний рух в Україні, що цурається українства, – явища шкідливі.

2) Драгоманов остаточно науково і практично вирішує питання назви української території і національного ймення мешканців українських земель. У своєму програмовому вступі до 3 тому женецької «Громади» пише він так: «Україною ми зовемо всю країну від верху ріки Тиси на захід до ріки Дону і Кубані на схід, від Нарєва на півночі до Чорного моря на півдні, себто усю землю, де нарід говорить українською мовою».

3) Драгоманов стає першим амбасадором українських справ за кордоном, інформуючи його своїми переконливими виданнями про цю нову появу на арені історії – українство.

Та Драгоманов генієм, що випереджає свою епоху, не був. Він, при всій своїй виїмковості, був тільки сином свого часу. Ідеї соціалізму не могли не найти свого від-

дзеркалення в його ментальності. Отже, під їх впливом Драгоманов, впровадивши українську справу у сферу політики, не з'ясував виразно справи державності України. Його автономна Україна така невиразна, що соц.-демократичні діячі українських земель могли надалі прикривати свою незацікавленість Україною фіговим листком загальних всеросійських концепцій і ім'я самого Драгоманова використовувати для своїх цілей, як свого «общеруського обласника».

Доведена Драгомановим до половини дороги українська політично-державна думка не могла бути доповнена і виправлена на осередньо-східних українських землях. Бо справа стала на тому, що не тільки революціонери-демократи, але і український рух, виведений Драгомановим на політичну площину та оставлений на половині дороги, жили у всьому всеросійськими проблемами. І як Декабристи, Народовольці чи, врешті, більшовики, так і всякі українські соц.-демократи були тільки територіальною частиною одної всеросійської революційної організації.

І такий стан назагал не змінився і до 1917 р. Проблиски серед темряви, якими були «братерство Тарасівців», Ів. Липи у Полтаві (1891), РУП Міхновського в Харкові (1900), кружок В. Липинського, осталися тільки проблисками.

Коли ще додати, що український рух і соц.-демократичний рух в Україні були головною справою – перший інтелігенції, другий чужого, зденационалізованого робітництва, а селянство, основне гро населення українських земель (осередніх і східних), визволене тільки актом 1861 р. з кріпацтва, почало щойно входити на шлях примітивної громадської думки, яка, до речі, була затуманена міфом про доброго «царя-батюшку», що визволив їх із-під панської неволі, та націхована вдячністю і безоглядною лояльністю супроти уряду цього царя, отже, селянства не можна було втягати у сферу своїх впливів обом цим рухам, що в обставинах царського деспотизму були ворожі державі і як такі вимагали конспірації та деякого вироблення (відверта політична

робота була можлива тільки після першої російської революції 1905–1906 рр., і то лише до 1914 р.), то стане ясно, чому Визвольні Змагання застали осередні і східні землі в ідейній нерозберисі. І хоч, соціалізуючи провідників української революції, обставини заставили проголосити акти з 22/1, 1918 і 1919 рр. – то вони для політично невиробленого українського населення були незрозумілі і червоній Москві дуже легко вдалося, кинувши приманливі соціальні гасла, відвернути українське населення від справи творити свою Українську державу.

Настрій мас осередніх і східних земель часів Визвольних Змагань знаменито з'ясовують от сих кілька рядків, вибраних із «Гуцульського Куреня» Олесья Бабія, краще і пластичніше за грубезні томи спеціальних монографій:

Стоять на чатах немовлята,
На конях дід старий, бабуня.
Із крісами в лісах дівчата,
І арсеналом кожня клуня.
Сюди піди, туди погляньте –
Скрізь бунтарі та протестанти.
І де твоя стопа лиш стане –
Полковники та отамани.
І Господь тут не розслідить,
Хто в них герой, а хто бандит.
Хто з осені царям служив,
Той в зиму вже буржуїв бив.
На весну меди пив з Ляхом,
А в літі був большевиком.
Потім із сіроманцями
Побрів у ліс з повстанцями
І б'є вже тих, кому служив,
І служить тим, кого все бив.

І журяться дядьки-свати:
«Чорт його зна, із ким іти?» [59, 44]

Українська державно-політична думка найшла своє доповнення і виправлення в Галичині. У Галичині створено українське кредо – що дало можливість об'єднувати всі шари населення українських земель, не раз повні таких чи інших суперечностей, під один спільний інтелектуальний знаменник, в Українську Націю [60, 44].

Знайшовши у рамках польської держави політично невіршені поодинокі класи українського населення Галичини, в міру відчуття ними хосенності своїх класових інтересів у їх злиттю з відповідними польськими класами, сполонізувалися, даючи типових *gente Ruthenus – natione Polonus-ів*, цебто поляків, яких задля їх племінного походження і окремого обряду «чистокровні поляки» – по давній історичній привичці – називали «Rusinami» (доводилося одним з одними бути сусідами ще в часи існування *Regnum Russie*).

Упадок Польщі, прихід Австрії до Галичини, відкриття Австрією рутенського народу в Галичині і старання австрійських урядових кругів зробити з цих рутенців противагу непокірливим полякам викликали переверот у духовому житті цього загумінка. Завдяки школам, як «*Studium Ruthenum*» у Львові, «*Barbareum*» у Відні, постає одинока образована верства – духовенство; воно і пробує створити свій світогляд. Не діставши жодних традицій, представники цієї верстви блукають у сфері шукань, яка, одначе, завершується ідеєю покірливого 2,5-мільонного австрійського народика «Рутенців», якого гро селяни-кріпаки вживають руської, хлопської мови, а інтелігенція, цебто духовенство увійшло вже на щабель вищої культури, панської, польської.

Романтизм і західні ідеї прийняло українське населення Галичини за посередництвом поляків. Після короткого періоду полонофільства настав у Галичині період захоплення етнографією, а це довело до зрозуміння істини, що австрійські Рутенці, чи Русини, разом із російськими Українцями, чи Малоросами, творять один нарід.

Настав період українофільства і в Галичині. Він характеризується спробою писати народною мовою («Руська Трійця» з «Русалкою» Маркіяна Шашкевича) та зацікавленням успіхами літератури посередньо-східних українських земель.

Революційна хвиля 1848 р. скріплює українофільські настрої, довершує остаточного перелому в дотеперішніх ідилічних польсько-руських відносінах Галичи-

ни. Повстає у Львові перша на українських землях офіційна політична організація «Головна Руська Рада», що у своїй «Одозві до руського народу» з 2.VI.1848 р. вперше зазиває етнографічну масу українських земель стати народом.

«Мы Русини Галицки належимо до великого руського народу, котрий однимъ говорить языкомъ и 15 мілеоновъ выносить, зъ котрого полтретя мілеона землю Галицку замешкує. Той народъ былъ колись самодельний, ровнался въ славе найможнейшимъ народамъ Европы, малъ свой письменный языкъ, свои власніи оуставы, своихъ власныхъ князевъ; однимъ словомъ: былъ въ добромъ бытїю, заможнымъ ъ сильнымъ. Черезъ не-прїязніи судьбы ъ рѣзни політични нащастя розпалъся поволї той великій народъ стратилъ свою самодельность, своихъ князевъ и прїйшоль подъ чуже панованьє. Таки нещастя склоньили съ часомъ много можныхъ пановъ ъдступити отъ руського обряду отецъ своихъ, а съ нимъ выречися мовы руськой ъ опустити свой народъ; хотъ тая змена обрядку народности перемени-ти не могла, ъ кровь руска въ жилахъ ихъ плинутї неперестала... Встанъте! але не до звады ъ незгоды! но двигнемся разомъ, щобы пѣднести народнѣсть нашу... Будьмо тымъ, чимъ быти можемъ, ъ повиннысьмо. Будьмо народомъ» [61, 44].

Хоч «Головна Руська Рада» в порівнянні з відповідними революційними організаціями інших народів австрійської держави була ще дуже примітивним твором, не домагалися її провідники, як, прим., поляки відбудови своєї польської держави, і то в границях з-перед 1772 р., а що більше, не видвигали жодних політичних постулатів та стали на позиції вірності цісареві (Тирольці сходу) – все-таки створення її було важливою подією, подією, яка розрухала вперше по довгім сні українське населення Галичини та казала йому застановитися над питанням, хто вони. «Головна Руська Рада» замаркувала окремішність українського населення Галичини від поляків (петиція до цісаря про виділення Сх. Галичини з Буковиною в окремий коронний край, зрівняння греко-католицького духо-

венства з латинським, заведення руської мови у школах і урядах Галичини), почала цю етнографічну масу вводити на шлях організованості (перші військові формації: 1) «Народня Гвардія», 2) «Народня Самооборона», 3) «баталіон руських гірських стрільців» (та культурного відродження), перший політичний часопис українських земель «Зоря Галицька», перша організація культурно-наукових діячів «Галицько-Руська Матиця», перший «З'їзд Руських Вчених». Поле до діяння для «Головної Руської Ради» відкрилося широке. У зв'язку зі знесенням панщини 1848 р. народом ставали мільйонні маси дотеперішніх панщизняних кріпаків.

Але зв'язання цього національного руху українського населення Галичини із назвою «Русь» доводить знову до тих наслідків, які та «Русь» принесла українським землям не раз і не два.

При перших ударах долі (внесення Конституції, байдужість мас, що сподівалися після скасування панщини ще наділу лісів і пасовиськ, попірання Австрією поляків) «народні провідники» щораз більше відмежовуються від народу і, засліплені у своєму аристократизмі, продовжують жити польськими – «панськими» звичками, вживати або польської мови, або книжно-вченого «язика вищого слога», цебто якогось тільки їм зрозумілого «язичія», а тим самим знову творять «Русь» – культурну сферу, зовнішню поволоку. Усю свою діяльність зводять вони до так зв. азбучної війни (навіть і по приверненні Конституції), а не витворивши свого світогляду, попадають під вплив все-російської об'єдинительної ідеї та устами свого провідника Богдана Дідицького проголошують національну єдність галицьких Русинів з Москалями, творять ідею «одного руссакого народа» від Сяну до Амура («Слово» із 8/VIII, 1866 р.).

Рішуча зміна наступила у 60-х роках, коли підросло нове покоління інтелігентної молоді, вже не тільки поповичі, але і селянські сини, і коли це нове покоління дістало в руки твори Шевченка (вперше із Шевченкових творів у Галичині видано «Сон»

у Львові 1865 р. заходом Кс. Климковича; в р. 1867 вийшло вже двотомове видання «Поезій Тараса Шевченка» за редакцією Гната Рожанського і Олександра Барвінського). Ідеї Шевченка вполонили цих молодих (т.зв. «Народовців»). На творах Шевченка починають вони базувати свій світогляд. Зривають із всякими язичіями, переходять не тільки на фонетичний алфавіт, але і на народну мову, приймають – історію Козаччини (Козаччини в Галичині не було), а разом з нею ім'я України [62, 44].

Не зражаючися невдачами, старше покоління вперто протидіяло цим молодим піонерам, невироблене політично селянство культурницької роботи ще не сприймало як слід і не все попірало починання «народовців» – вони вперто видають свої журнали (після провалу одного готують другий), писані народною мовою («Вечерниці», «Мета», «Нива», «Правда»), до яких дописують вже і придніпрянські діячі, творять професійні і культурні установи (віденська студентська організація «Січ» – 1867, т-во «Просвіта» – 1868, ремісниче т-во «Побратим» – 1872, студентське львівське т-во «Дружний Лихвар» – 1871 і т.д.).

Діяльність «народовців» скріплює вплив культурних сил з осередньо-східних земель, що після указів 1863/76 рішили перенести центр українства у Львів (заснування друкарні і т-ва ім. Шевченка – 1868). Галицька молодь увійшла у стадію українізації. В кінці 70-х і на початку 80-х рр. «народовці», що вже становлять світську інтелігенцію (учителі, адвокати, лікарі), переходять на політичну діяльність, організують політичну пресу («Батьківщина» – 1879, «Діло» – 1880), творять політичну організацію («Народна Рада» – 1885). Все-таки ці твори були ще досить примітивні, і набралися вони розмаху щойно тоді, коли до Галичини прорідісталися ідеї Драгоманова.

Драгоманов найшов у Галичині талановитих учнів, як Іван Франко, Михайло Павлик, Володимир Охримович, Євген Левицький, Юліян Бачинський, Вячеслав Будзинівський і ін., які не тільки провели в діло його ідею – демократично-соціалістичні

рухи зв'язати з українством, – але виправили і доповнили ці ідеї.

Життя в конституційній державі дало змогу галицьким учням Драгоманова перейти політичний вишкіл, навчитися думати державницько-політичними категоріями, а політична боротьба скріпила й загартувала їх. Зокрема, могли вони виправити національне питання і питання державності України, живучи в обставинах Австрійської держави, де ці питання дозрівали, та маючи до діла з сильним державно-політичною ідеологією сусідом – поляками. Тим-то неясна «автономічна» Україна Драгоманова замінюється його галицькими учнями вже самостійною Українською державою. Основана 1890 р. І. Франком, М. Павликом і др. перша українська політична партія «Руско-українська радикальна партія» у програмі своїй має самостійну Українську державу. Член укр. соц.-демокр. партії Юліян Бачинський у своїй «Україна irredenta» (1895) [63, 44] дає перше теоретичне обоснування конечності самостійної Української держави.

Українське кредо створено. Українська етнографічна маса дістала ясний політично-державний світогляд; вона переходить вже на шлях свідомого формування нації.

Тепер українська інтелігенція в Галичині, маючи свої конкретні політично-державні цілі, творить теоретичну базу українству (епохальна «Історія України-Руси» Михайла Грушевського, геополітичні праці Степана Рудницького і т.д.), переходить на переломі XIX і XX ст. на офіційну термінологію «Україна», «український», а великий всесторонній, невтомний діяч і геніальний учитель галицької області Іван Франко своїми натхненними політичними, поетичними та прозовими творами виховує покоління української інтелігенції, яка всеціло віддається українській національній справі.

На початку XX ст. провід українсько-го політичного життя в Галичині перейняла «Національно-демократична партія». Її політичним гаслом було визволення з-під панування Росії українських земель та об'єднання

їх із українськими провінціями Австрії в одну цілість під скиптром Габсбургів.

Коли вибухла світова війна, українські провідні круги Галичини рішають використати її для реалізації тих своїх політичних планів і в тій цілі творять першу новочасну українську військову формування – «Легіон Українських Січових Стрільців» (УСС). На такому становищі стали й українські емігранти зі східних земель, що жили на території Австрії. Вони творять «Союз Визволення України», що популяризує українську справу за кордоном і старається національно освідомити українців, полонених із російської армії.

Дальші події показали, що всі максимальні гасла не доросли до важності моменту та до можливої хвилі, і актом 1 листопада 1918 р. встановлено самостійність Західних Українських Земель.

Хоч 1 листопада 1918 р. населення Галичини і його провід ще не цілком були підготовані до самостійності, хоч вони не мали ще рішучого і безоглядного почуття соборности українських земель (окремо з УНР), велика організаційно-політична робота, яку тут проведено, показала свої позитивні висліди. Створено гордість історії України – здисципліновану 200-тисячну Українську Галицьку Армію, наладжано державний апарат, врешті, кров'ю героїської УГА закріплено міст соборности України (славнозвісний клич «через Київ на Львів»). Не було тут нерозберихи, як на осередньо-східних землях, і упадок державності спричинила тільки мілітарна перевага противника.

Дальша історія Галичини – це остаточне закріплення українства і перемінення його в моноліт з одним політичним бажанням. Кого ще Перший Листопад не пробудив, того пробудила польська пацифікація, розрухала УВО, ОУН, а остаточо вполонила Карпатська Україна.

І тут виростає нове українське покоління в Галичині, покоління, виховане батьками, учасниками Визвольних Змагань, членами УГА, службовцями Української Держави. Воно базує свій світогляд на Визвольній Легенді, і для нього справа укра-

їнської державності – це самозрозуміла життєва конечність. Воно й на зараз ядро свідомої української нації, її діяльний форматор.

Я задержався довше при Галичині тому, що тут до 1914 р., при догідних конституційних обставинах, працею кращих українців із усіх українських земель створено підвалини під українське кредо, а після 1920 р., теж завдяки відносно сприятливим обставинам, тут перехувалися та розвивалися традиції боротьби за Соборну Українську Державність.

Визвольні змагання 1917–1923 рр. стали спробою виконати заповіт Великого Кобзаря, довели до заіснування Української Держави, а тим самим стали завершенням української державно-політичної ідеї. І хоч ці змагання закінчилися програшно – дали вони українству державну традицію, заставили весь світ трактувати українську справу як міжнародну проблему, а українців – як партнерів. Визвольні Змагання викликали велике порушення українських мас, стихію, яка, хоч у сам період Визвольних Змагань була ще не виклярована і як така більше руйнувала,

чим будувала, опісля довела до розвитку почуття національної свідомості та буйного розцвіту українства на всіх ділянках громадянського, культурного, політичного й економічного життя на всіх українських землях. Харківський період УРСР, часи т.зв. українізації (1933–1939), призвичаює українську етнографічну масу осередньо-східних українських земель називати себе українцями, творить підвалини під державну всебічну українську культуру, підготовляє кадри спеціалістів із усіх ділянок державного життя, доводить до того, що цей, здавалось би, чужий українству робітничий Харків витворює ясну українську державницьку концепцію (Волобуєв, Скрипник, Хвильовий, Шумський). При вигідних політичних обставинах пробуджуються і входять в українську національну спільноту пропащі – здавалось би – окраїни: Карпатська Україна, що спромоглася навіть на відновлення ідеї української державності (1938–1939), Холмщина, Підляшшя та Лемківщина (після 1939 р.).

Українська етнографічна маса стає свідомою своїх політичних цілей нацією [64, 44].

Львів, листопад 1942 – січень 1943

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія України – Руси, тому дев'ятого перша половина, «Київ», 1928, с. 6–7.
2. «Україна на переломі 1657–1659». Київ – Відень, 1920, с. 185; «Листи до братів хліборобів» (1926), с. 243–247 і ін.
3. Українська історія. I старинні і середні віки. Львів, 1919, с. 10–12.
4. Літературно-Науковий Вістник. Львів, 1930, VI, с. 539–546.
5. Дискусія над питанням: «Откоуду єсть пошля руская земля... и откуду роусская земля стала єсть», переведена на засіданнях Українського Історично-Філологічного Т-ва в Празі 11 і 18 листопада 1930 р. Прага, 1931, 30 с. Рец.: В. Заїкіна в «Дзвонах», 1931, ч. 2, с. 139–140.
6. Там само, с. 2.
7. В празькій дискусії взяли участь: проф. др. Степан Смаль-Стоцький, др. Симон Наріжний, проф. М. Славінський, др. П. Феденко, проф. С. Шелухин, др. К. Чехович, проф. др. В. Сімович, проф. В. Щербаківський і проф. Ф. Слюсаренко.
8. «Откоуду єсть пошла...», с. 12.
9. Там само, с. 18.
10. Спір про початки української нації. «Нова Зоря», Львів, 1931, ч. 21; Степан Смаль-Стоцький. Найважливіший момент в історії України. Літер.-Науковий Вістник, 1931, IX,

с. 786–805; він же. Питання про східно-слов'янську прамову. Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 155, 1937, с. 1–5; др. К. Чехович. Початки української нації. З дискусії в Українському Історично-Філологічному Т-ві в Празі. «Діло», Львів, 1930, ч. 275; він же, «Початки Української Нації». «Український Голос», 1931, ч. 3; він же, «В справі статті «Початки Української Нації». «Український Голос», 1931, ч. 3; він же, «До дискусії про початки української нації». «Діло», 1931, ч. 33; він же, «Початки української нації», ЛНК, 1931, IV, с. 349–358; Вячеслав Заїкин. Русь, Україна і Великоросія. «Дзвони», I, 1931, ч. I–III, с. 19–29, 122–126, 206–211; Білорус др: І. Станкевич, «Czas powstania narodów białoruskiego i ukraińskiego». «Sprawy Narodowościowe», 1931, ч. 4–5, с. 444–453 і ч. 6, с. 601–612; др. Микола Чубатий, «До питання про початки української нації». «Діло», 1931, ч.: 15–19; він же, «Ще дещо про початки української нації». «Діло», 1931, ч. 47 і 48.

Відповіді проф. М. Кордуби: Початки української нації /у відповідь Українському історично-філологічному Т-ву в Празі/. «Діло», 1930, ч. 286; він же, «Ще в справі початків української нації». «Діло», 1931, ч. II; , він же, «Ще про найважливіший момент в історії України» /До заміток д-ра Миколи Чубатого/. «Діло», 1931, ч. 36 і 37; він же, «В обороні історичної правди». ЛНВ, 1931, V, с. 424–438; він же, «Ще кілька слів у справі «Найважливішого моменту в історії України» (Акад. Степанові Смаль-Стоцькому у відповідь). ЛНВ, 1931, X, с. 902–903; він же (відповідь д-рові Станкевичеві), Kilka uwag w kwestji genezy narodowości białoruskiej. «Sprawy Narodowościowe», 1932, ч. 2–3, с. 203–217.

11. «Діло», 1931, ч. 36.

12. Там само, ч. 15–19.

13. Contributions à l'histoire de l'Ukraine au VII-e Congrès International des Sciences Historiques, Varsovia août 1933, Львів, 1933, с. 19–67. Рец.: М. Андрусак у «Kwartalnik-u Historyczn-ім». Р. XLVIII, зош. 1, Львів, 1934, с. 121–126.

14. З приводу появи одної книжки. «Пробоем», Прага, 1942, ч. 4 (105), с. 224–236.

15. Важніші праці відносно теорії нації: Е. Renan. Qu'est qu'une nation. 1882. Російський переклад: Что такое нация? Собрание сочинений Э. Ренана, изд. Б.К. Фукса, ч. VI, Київ, 1902; А. Kirchhoff. Zur Versdändigung der Begriffe Nation und Nationalität, 1905; Sl. Zakczewski. Gienez narodowości polskiej. «Ateneum polskie», Львів, 1908, № 1, т. I, с. 1–16; Joachim Bartoszewicz. Co to jest naród? Там же, 1908, кн. III; Михайло Грушевський. Початки громадянства. Відень, 1921; Володимир Старосольський. Теорія нації. Відень, 1922; К. Chyliński. Idea narodowa w starożytnej Grecji. «Kwart. Histor». 1923; К. Dobrowolski. Zagadnienie świadomości narodowej w Polsce prasdowskiej. «Pamiętnik IV Zjazdu hist. polskich», pereroby (1925); М. Handelsman. Problem narodowości nawonesnej. Там же, А. Wojtkowski. Początki poczucia odrębności narodowej w Polsce. «Promień». 1925, зош. 4; М. Handelsman. Problem rozwoju narodowości nowoczesnej. «Sprawozdanie Towarz. Nauk. Warszaw. Wydz. II, 1926, т. 19; він же, Le rôle de la nationalité dans l'histoire des modern âge. «Bulletin of the Internat. Comm. of Histor. Sciences», т. 1; В. Dembiński. Le problème de la nationalité dans l'histoire moderne, там само; Дмитро Донцов. Націоналізм. Львів, 1926; Vladimir Leviński. Volk, Nation und Nationalität. «Abhandlungen des Ukrain. Wissen. Institutes in Berlin, т. II, 1929, с. 127–147; др. К. Чехович. Думки О. Потебні про національність. «Поступ», 1930, кн. 6–10, 11–12 і окремо; St. Kodz. Zasada narodowości w prawie międzynarodowem. «Rocznik Prawniczy Wileński», т. VI, 1932 і окремо.

16. Про характер Київської держави IX–XI ст. порівняй міркування проф. С.В. Бахрушина «Держава Рюриковичей» // «Вестник Древней Истории». Москва, 1938, ч. 2 (3), с. 88–98.

17. Про міждержавні відносини Київської Держави та взагалі характер цієї держави у XII–XIII ст. див. працю проф. О.И. Леонтовича «Национальный вопрос въ древней Россіи». «Варшавскія Университетскія Известія», Варшава, 1894: IX, с. 1–16; 1895: I, с. 17–65.

18. Проф. М. Кордуба, ЛНВ, 1931, кн. V, с. 427.
 19. М. Грушевський. Історія України-Руси. Т. 1, вид. 3, 1913, с. 497, прим. 3.
 20. Там само. В. Иконников. Опытъ русск. истор. Т. II., вип. 3, Київ, 1908, с. 1085.
- Проф. Вернадський – див. нижче.
21. Стремління до незалежності від Візантії можна добачувати у наданні сучасниками для Володимира і Ярослава хозарського володарського титулу «каган», у ставленнях деякими князями митрополитів незалежно від візантійського патріарха (Ярославом – Іларіона, Ізяславом – Клима Смолятича), що були зв'язані з ворожим відношенням цих князів супроти Візантії. Пор. дуже цінну статтю проф. Вернадського. *Relations Byzantino-russes au XIIe siècle. "Byzantion"*. Т. IV (1927–1928), Paris-Liège, 1929, с. 269–276.
 22. Сучасники здавали собі справу, що на Русі до зорганізованя московського царства не було світської (державної) влади. Ось що постановив Константинопольський Синод у 1389 р.: «Такъ какъ светской власти в Россіи въ одномъ лице сосредоточить было нельзя, то св. отцы собора установили одну духовную». Патріархи стало протидіяли розділенню митрополії всея Руси та наказували любити й почитати митрополита «какъ Бога» (*Acta patr.*, I, с. 520). В одному монастирському уставі кінця XV і початку XVI ст. поручається поминати «князей нашихъ, а не царя, зане несть царствія zde, въ нашей Руси» (*Изв. Имп. Археол. Общ.*, т. V, с. 188). В. Иконников. Там само.
 23. Степан Томашівський, цитована праця, с. 77.
 24. М. Дьяконовъ. Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси. Изд. четвертое. СПб., 1912, с. 388.
 25. И.Д. Беляевъ. О доходахъ московскаго государства. «Чтенія» московські, 1884, кн. IV, Москва, 1885. IV. Изследованія. С. 1–3.
 26. М. Дьяконовъ. Там само.
 27. Михайль Коваленскій. Русская исторія... Часть первая, вып. второй. Москва, 1908, с. 144–145.
 28. Там само.
 29. Порівн.: Вернадський, там само, с. 275–276.
 30. У Болеслава-Юрія єсть ще титул: *Dei gracia natus dux totius Russie Mynoris*. – певне, у зв'язку з недавньою ерекцією галицької митрополії *μικσα Ρωσσία*.
 31. Цікаві міркування про упадок Галицько-Володимирської держави подає проф. Омелян Терлецький у своїй «Історії Української Держави», т. I, Львів, 1923, с. 173. А також проф. С. Томашівський у цитованій праці, с. 111–112 і далі. Цю справу трактує в окремій статті Теофіл Коструба: «Причини упадку Гал.-вол. держави» (1942), «Статті», п. 5–6, 1946 [Геш].
 32. «*Letphinorum Ruthenorumgue rex*». Грушевський, IV, 2 вид., 1907, с. 19.
 33. *Scriptores rerum. Pruss.* II, с. 80.
 34. *Wacław Zipski. Stanisław Michał Krzyczewski*. Краків, 1912, с. 30.
 35. *Z dziejów Ukrainy*. Краків, 1912.
 36. М. Грушевський, VII, 1909, с. 391–398.
 37. Там само, с. 520, прим. I.
 38. Там само, с. 524, прим. I.
 39. Там само, VIII, ч. III, 2 вид., 1922, с. 125.
 40. Там само, с. 129.
 41. Проф. О.П. Оглоблін. Езкізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). ВУАН у Києві, 1929, с. 16.
 42. Пор. дуже цінний цикл праць проф. Івана Крип'якевича: Студії над державою Богдана Хмельницького, зокрема IX. Держава Богдана Хмельницького /Загальні уваги/. *Записки НТШ*, т. 151, 1931, с. 135–150.
 43. Оглоблін, там само.

44. М. Грушевський, там само, с. 145.
45. Там само, с. 11 і далі.
46. Деякі пограничні козацькі урядники в переписці з московськими пограничними воєводами титулюють гетьмана наче монарха («Божию Милостию Великого Богдана Хмельницького гетмана Войска Запорозкого», «Божиею Милостию Великого Государя Богдана Хмельницького»). Та це тільки доказ, що ці пограничні козацькі урядники мали високе розуміння ваги титулятури, якого, на жаль, не мала чи боялася мати гетьманська канцелярія. Цю переписку видав проф. Іван Крип'якевич у своїй статті п.н. «З пограничної українсько-московської переписки 1648–1649 р.». Записки НТШ, т. 151, 1929, с. 81–91.
47. Вячеслав Липинський. «Україна на переломі», с. 189.
48. Пор. дуже цінні міркування д-ра Василя Герасимчука у його статті: «Виговщина і Гадяцький трактат». Записки НТШ, т. 87, 1909, с. 16–18.
49. В. Липинський. Там само.
50. Проф. Олександр Оглоблін. До історії української політичної думки на початку XVIII в. Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН. Кн. XIX, 1928, у Києві, с. 239.
51. Проф. Оглоблін. Ескізи, с. 15–17 і 21–24.
52. Др. М. Антонович. Історія України. Т. III. Козаччина та гетьманщина. Наукова бібліотека «ЮТ», ч. 3, Прага, 1941, с. 49.
53. М. Грушевський, IX, перша половина, с. 6–7.
54. Цитую за проф. Кордубою. Die Entstehung der ukrainischen Nation, с. 52 і 57.
55. Про значення назви «Україна» мається вже досить обширна література, згадати б праці проф. С. Шелухина, д-ра Б. Барвінського і ін. Недавно вийшла ще брошура д-ра Миколи Андрусика п.н.: Назва «Україна» («Україна» – чи «окраїна»). Прага, 1941, 14 с. Та, мабуть, цю проблему найкраще розв'яже акад. Грушевський, VII, прим. I, с. 2.
56. М. Грушевський, VIII, ч. I, вид.2, Київ–Львів, 1922, с.259 і 263; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Історична секція ВУАН, Київ, 1928, с. 225.
57. Н. Костомаровъ. Две русскія народности. Основа. 1861. Март. Пб., с. 46.
58. До повищих проблем, на жаль, незакінчена праця Юліана Охримовича. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова). 2 вид., Львів–Київ, 1922, XIV, 120 с.
59. Прага, 1927, с. [пропущено в автора].
60. Скорше від Галичини відродилася «Карпатська Україна» (Угорська, Підкарпатська Русь) завдяки хвилі культурного підйому, викликаного релігійними суперечками XVII до XVIII ст. в обставинах свобідного тоді ще устрою Угорщини. Та цей рух зв'язаний із Руссю, нічим не причинився до повстання українського світогляду. Він виявився назовні «довгим рядом видатних учених, або письменників, які йшли до Росії та змішувалися із освіченим суспільством імперії Романових (філософ Лодий, педагог і вчений Орлай, економіст Кукольник)» та зрілішим розумінням політичної ситуації у 1848 р., чим вона була в тодішній Галичині. Пор. Др. М. Антонович, цитована праця, т. IV (Нова доба), Прага, 1942, с. 72.
61. Зоря Галицька. Львів, 15 мая 1848, ч. I.
62. Подібні обставини були і в Буковині, що в третій чвертині XIX ст. почала своє національне відродження, головню після приходу там галичанина проф. Ст. Смаль-Стоцького. Буковинські українці з того часу тісно співпрацювали з галицькими, й тому не буду ними окремо займатися. Пор. Т. Галіп, Буковина 1849–1914, стаття в «Українській Загальній Енциклопедії», т. III, шп. 674–678.
63. Львів. 1895. 139 с.
64. М. Антонович. Там само, с. 82.